

**ҚАЗАҚСТАННЫҢ БОСТАНДЫҒЫ, ТӘУЕЛСІЗДІГІ ЖӘНЕ АУМАҚТЫҚ
ТҮТАСТЫҒЫ ҮШІН КҮРЕСУШІЛЕР – ҚУҒЫН-СҮРГІН ҚҰРБАҢДАРЫ РЕТІНДЕ
БОРЦЫ ЗА СВОБОДУ, НЕЗАВИСИМОСТЬ И ТЕРРИТОРИАЛЬНУЮ
ЦЕЛОСТНОСТЬ КАЗАХСТАНА КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
FIGHTERS FOR FREEDOM, INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY
OF KAZAKHSTAN AS VICTIMS OF REPRESSION**

FTAHP 03.20.00

**АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ
(СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІ МЫСАЛЫНДА)**

Ибраева Ақмарал Ғосманқызы^{1*}

¹Тарих ғылымдарының докторы, профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан Университеті. Қазақстан, Петропавл қ. E-mail: akmaral1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>.

*Автор-корреспондент

Аңдатпа. *Kipicne.* Қазіргі уақытта Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 24 қарашасындағы «XX ғасырдың 20-50 жылдар аралығындағы саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Жарлығы аясында құрылған жұмыс тобы, әсіресе ғалымдар тарапынан қомақты жұмыс атқарылып, айтарлықтай нәтижесін берді. Жылдар бойы архив қорларында сақталған көпшілікке беймәлім құжаттар жинағы томдап жарық көрді. Бұл қыруар шаруаны атқарған жұмыс тобының алдында Кеңестік кезеңде РКФСР құқықтық кодексінің «кеңеске қарсы» баптары бойынша сотталған адамдардың «істерін» қайта қарау мәселесі тұрды. Саяси көзқарастары үшін айыпталғандардың көпшілігі «контрреволюционерлерге» жатқызылып, олар көбінесе 58-баппен айыпталды, ұзақ жылдарға бас бостандығынан айрылып, ату жазасына кесілді. *Мақсаты мен міндеттері.* Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, рухани мұрасы туралы неғұрлым терең зерттеу жұмысын жүргізу, архив, кітапхана қорларында шоғырланған материалдарды іздеу, сұрыптау, саралау және зерделеу арқылы ғылыми айналымға енгізу. *Нәтижелер.* Қазақстанның солтүстік өңірінен шыққан қайраткерлердің ішінен Мағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов т.б. есімін ерекше атап кетуге болады. Сондықтан, Қазақ елінің тәуелсіздігі мен ұлтының азаттығы үшін күрескен арыстардың сол кезеңде барлық мәселеде белсенділік танытқаны туралы мақалада баяндалады. *Қорытындылар.* Комиссия жұмысының барысында архив қорларында сақталған істерді жан-жақты зерделеуде, бұл «істердің» көбі бұрмаланған, азаматтарға нақақтан жала жабылған болып шықты; тіпті сотқа тартылмаса да және ресми түрде жазаланбаса да, елдің көптеген әлеуметтік тобының өкілдері зардап шеккен деп есептелуі қажет. Солардың ішінде тәуелсіздік үшін күрескен Алаш арыстарының жеке істерін жан-жақты қарап, ақтау бойынша ізденіс жұмыстарын жүргізу, сараптамалық қорытындылар жасау және ұсынымдарды беру аса маңызды болып табылады.

Түйін сөздер: Алаш, Алаш Орда қайраткерлері, Кеңес Үкіметі, қаулы, қуғын-сүргін, тұлға, зиялы қауым, рухани мұра, құжат.

МРНТИ 03.20.00

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ
(НА ПРИМЕРЕ СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОГО РЕГИОНА)****Ибраева Акмарал Госмановна¹**

¹Доктор исторических наук, профессор, Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева. Казахстан, г. Петропавловск. E-mail akmaral1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>.

*Автор-корреспондент

Аннотация. *Введение.* В настоящее время рабочая группа, созданная в рамках Указа Главы государства Касым-Жомарта Токаева от 24 ноября 2020 года «О государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий в период с 20 по 50 годы XX века», дала значительные результаты, особенно со стороны ученых. На протяжении многих лет в архивных фондах издается сборник неизвестных общественности документов. Перед рабочей группой, занимавшей это место, стоял вопрос пересмотра «дел» лиц, осужденных в советский период по «антисоветским» статьям правового кодекса РСФСР. Большинство обвиняемых в политических взглядах были классифицированы как "контрреволюционеры", которых часто обвиняли по статье 58, приговаривали к многолетнему тюремному заключению и расстрелу. *Цель и задачи.* Проведение более глубокой исследовательской работы о жизни и деятельности, духовном наследии деятелей Алаш, служивших в Северо-Казахстанском регионе, введение в научный оборот путем поиска, сортировки, дифференциации и изучения материалов, хранящихся в архивах, библиотеках. *Результаты.* Среди деятелей Северного региона Казахстана можно выделить Магжана Жумабаева, Айдархана Турлыбаева, Ережепа Итбаева, Жумагали Тлеулина, Салмакбая Кусемисова, Хайретдина Болганбаева, Абдрахмана Байдильдина, Таутана Арыстанбекова, Смагула Садуакасова и др. Поэтому в статье рассказывается о том, что в тот период Арысы, борющиеся за независимость и свободу нации казахского народа, проявляли активность во всех вопросах. *Выводы.* В ходе работы комиссии проводится всестороннее изучение дел, хранящихся в архивных фондах, многие из этих «дел» оказались сфальсифицированными, клеветническими по отношению к гражданам; даже если они не предстали перед судом и официально не наказаны, представители многих социальных слоев страны должны считаться пострадавшими. Среди них наиболее важным является всестороннее рассмотрение личных дел алашских Львов, боровшихся за независимость, проведение поисковой работы по реабилитации, составление экспертных заключений и выдача рекомендаций.

Ключевые слова: Алаш, петиция, движение, Государственная Дума, Алашорда, интеллигенция, Алашский полк, Кызылжар, Всеказахский съезд, Алашская автономия.

IRSTI 03.20.00

**SOCIO-POLITICAL ACTIVITY OF REPRESENTATIVES
OF THE ALASH INTELLIGENTSIA
(Using the example of the North Kazakhstan region)****Ibrayeva Akmaral Gosmanovna^{1*}**

¹Doctor of Historical Sciences, Professor, M. Kozybayev North Kazakhstan University. Kazakhstan, Petropavlovsk. E-mail: akmaral1971@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>.

*Corresponding author

Abstract. *Introduction.* Currently, the working group established within the framework of the Decree of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev dated November 24, 2020 «On the State commission for the full rehabilitation of victims of political repression in the period from 20 to 50 years of the twentieth century» has yielded significant results, especially from scientists. For many

years, a collection of documents unknown to the public has been published in archival collections. The working group that occupied this place was faced with the issue of reviewing the «cases» of persons convicted during the Soviet period under the «anti-Soviet» articles of the legal Code of the RSFSR. Most of those accused of political views were classified as «counter-revolutionaries», who were often accused under article 58, sentenced to years in prison and shot. *Purpose and objectives.* Conducting more in-depth research on the life and work, the spiritual heritage of Alash figures who served in the North Kazakhstan region, introducing them into scientific circulation by searching, sorting, differentiating and studying materials stored in archives and libraries. *Results.* Among the figures of the Northern region of Kazakhstan, Magzhan Zhumabayev, Aidarkhan Turlybayev, Yerezhep Itbayev, Zhumagali Tleulin, Salmakbai Kusemisov, Khayretdin Bolganbayev, Abdrakhman Baydildin, Tautan Arystanbekov, Smagul Saduakasov and others can be distinguished. Therefore, the article tells that at that time the Arys, fighting for the independence and freedom of the nation of the Kazakh people, were active in all matters. *Conclusions.* During the work of the commission, a comprehensive study of the cases stored in archival funds is carried out, many of these «cases» turned out to be falsified, defamatory towards citizens; even if they were not brought to court and officially punished, representatives of many social strata of the country should be considered victims. Among them, the most important is a comprehensive review of the personal files of the Alash Lions who fought for independence, conducting search work on rehabilitation, drawing up expert opinions and issuing recommendations.

Keywords: Figures of Alash, Alash Horde, Soviet government, decree, repression, personality, intelligentsia, spiritual heritage, document.

Кіріспе. Қазіргі таңда қазақстандық қоғамныңалдына тұрған маңызды міндет әділетті Қазақстанды құру, ол үшін әрбір азамат санасының жаңаруы, ескіден қалған стереотиптерден арылу, жаңа адамгершілік пен құқықтық сананы қалыптастыру арқылы әділ демократиялық қадамға аяқ басу сияқты істерді жүзеге болып табылады. Бұл бір күндік, бір жылдық шаруа емес екенін, тынбас еңбекті қажет ететін күрделі мәселе екенін түсінеміз. Ғылыми ортаның алдында тұрған басты міндет, шынайы зерттеулер ғылыми жаңалықтарға қол жеткізу, жаңа ғылыми ашылымдар арқылы арқылы еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайын көтеру, әлемге паш ету. Дей келе, осы бағытта Мемлекет басшысы Қ.К. Тоқаевтың бағдарламалы құжаттарында, жыл сайынғы ұйымдастырылатынҰлттық құрылтайда да айтылып жүр. Мәселен, соңғы жылдары елімізде отандық тарих ғылымын зерделеу барысында саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша нәтижелі жұмыстар жүргізілді, жеті томдық «Қазақстан тарихы» академиялық еңбек үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) әзірленді, тұлғану бағыты жан-жақты қарастырылып, басқа да өзекті мәселелер төңірегінде зерттеулер жүргізілуде.

Солтүстік Қазақстан өңірінің зерттелуі кенже қалған бірқатар мәселелері зерттеушілер назарынан тыс қалған жоқ. Соңғы жылдары осы өңір ғалымдарының белсенділігінің арқасында бірнеше бағытта архив, кітапхана қорларынан құжаттарға ізденіс жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде ғылыми мақаланың жазылуына арқау олған Қазақ елінің тәуелсіздігі үшін күрескен Алаш арыстары мен әлеуметтік шығу тегі мен қызметі, құнды рухани мұрасы бойынша маңызды мәліметтер жинақталды. Ғылыми ізденіс жұмыстарының нәтижесінде Солтүстік Қазақстан өңірі бойынша Қазақстанның азаттығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күрескен келесі бағыттар бойынша тың мағлұматтар анықталып, ғылыми айналымға қосуға мүмкіндік туып отыр:

1) Саяси қуғын-сүргін құрбандығына ұшыраған партиялар, қоғамдық ұйымдар (топтар), саяси бірлестіктер: 1914 ж. құрылған «Бірлік» мәдени ағарту одағы; 1917 ж. СҚО атынан «Алаш» партиясының мүшелері; 1917 ж. «Алаш орда» облыстық бөлімшесі; 1918 ж. құрылған «Жас азамат» жастар ұйымы; 1922 ж. құрылған Қазақстан зерттеу қоғамының «Ақмола губерниялық бөлімшесі»; 1929 ж. құрылған ЖАТ (жас төңкерісшілер) ұйымы; 1937 ж. құрылған Преснов тобы; Кеңес үкіметінің саясатына қарсы құрылған байлардан құралған қарулы топтар.

2) Саяси қудалауға ұшыраған бұқаралық ақпарат құралдары газеттер мен журналдар: «Есіл даласы» газеті (1913 ж.); «Жас Азамат» газеті (1918-1919 жж.); «Кедей сөзі» газеті (1920-1921 жж.); «Бостандық туы» газеті (1921-1927).

3) Солтүстік Қазақстан өңірі бойынша Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күрескендерге, соның ішінде Алаш партиясына ұйымдастырушылық-материалдық қолдау көрсеткен байлар: Әлти бай Көкенұлы; Қазі Торсанов; Абылай Рамазанов; Табылды Батырбаев; Түкі Мазов.

4) Қазақстан өңірдегі Қазақстанның ұлттық бостандығы, тәуелсіздігі және аумақтық тұтастығы үшін күресіп, саяси қуғын-сүргінге ұшыраған ақындар, жазушылар, журналистер: Мағжан Жұмабай; Қошке Кемеңгеров; Смағұл Сәдуақасұлы; Жұмағали Тілеулин; Ахмет Жанталин; Байбатыр Ержанов; Бекмұхамет Серкебаев.

5) Ізденіс жұмыстары және жан-жақты зерттеудің нәтижесінде Қазақстанның ұлттық бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күресіп саяси қудалауға ұшыраған, ұмытылып қалған елуден астам солтүстік қазақстандықтардың есімдері белгілі болды.

Жоғарыда көрсетілген мәліметтер XX ғасырдың басында бүкіл Қазақстанды қамтыған Алаш қозғалысымен және Алаш қайраткерлерінің қызметімен байланысты.

Материалдар мен әдістері. Мәселені зерделеу және ғылыми айналымға енгізу шынайы тарихилық принциптермен бірге пәнаралық зерттеу әдіс-тәсілдерді талап етеді. Сондықтан, XX ғасырдың басындағы Солтүстік Қазақстан өңірінің тарихына, саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдайына қатысты бұрыннан белгілі деректер мен ғылыми айналымға енгізіліп отырған архив басылымдары, мерзімдік баспасөз құжаттарын қарастыра отырып, оқиғалар желісін көрсету мақсат етіп қойылған. Дереккөздер негізінен Қазақстан архив, кітапхана қорларында шоғырланған материалдар құрағанымен, біраз бөлігі Ресей Федерациясының ведомстволық мұрағаттарында, Өзбекстан архив, кітапхана қорларында қалғандықтан, шетелдік мұрағаттардағы жұмыс үлкен көмек болып табылады.

Мәселен, Қазақстан Республикасы Президентінің архивіндегі Алаш қайраткерлерінің өмірі мен қызметі, қилы тағдыры, құнды мұралары және тергеу істері Мағжан Жұмабаев, 12308, Әлихан Бөкейханов, 6324, Жұмағали Тілеулин; Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің архиві; Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивіндегі XX ғасырдың басындағы Кеңес үкіметінің орнауымен қабылданған заңнамалық құжаттар, Алаш-Орда үкіметінің және қазақ зиялыларының тағдыры мен байлардың мал-мүлкін тәркілеуге қатысты құжаттар ғылыми мақала мазмұнының терең ашылуына арқау болды.

Бұл материалдар ғылыми жобаның міндеттерін орындауға, ғылыми басылымдарды мақала, жинақ түрінде жариялау және монографиялық еңбек жазу арқылы нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етуде. 2023 жылдың 8 қыркүйек күні Омбы облысының тарихи архивінің қорынан Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен қызметіне қатысты құжаттар қарастырылып, екі жақты келіссөздің нәтижесінде сол құжаттың көшірмесі Солтүстік Қазақстан облыстық мемлекеттік архивінің қорына табысталды. Мәселен, құжаттың мазмұнында: «1918 жылғы Қазақстанның солтүстігінде Совет үкіметін құлатып, үкімет басына қазақ және басқа да комитеттер келген кезең баяндалады. 1918 жылғы 27 маусымда II Петропавл уездік земствосының Төтенше жиналысына Мағжан Жұмабай, Салмақбай Күсемісов, Галиаскар Қуанышев, Ахмет Жанталин, Нығмет Уранкин, А. Әлімбаев қатысқан.

Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының сирек кітаптар және қолжазбалар қорынан Н. Мартыненконың (Мартыненко, 1929: 10), А.К. Бочаговтың (Бочагов, 1927: 15) Алаш-Орда туралы құнды еңбектері де қарастырылды. Алаш қозғалысы және оған қатысқан қайраткерлер мен олардың іс-әрекетін көзі көрген қаламгер, кейін атақты жазушы Солтүстік Қазақстан облысының тумасы Сәбит Мұқановтың «Өмір мектебінде» кітабында біраз мәліметтер келтірілген. Мәселен, 1918 жылғы Әлти бидің қонысындағы Алаш қайраткерлерінің қатысуымен өткен жиналыс туралы осы кітапта баяндалған.

Сонымен қатар, Кеңес үкіметі тұсында Біріккен мемлекеттік саяси басқарма және Бақылау комиссиясы Алаштықтарға қарсы тығыз жұмыс істеді, бір-бірімен байланыста отырды. Алдыңғы органдар сот үдерісіне даярланса, Бақылау комиссиясы партия қатарын тазалау жұмыстарын жүргізу мақсатында алдыңғы мекемелерге материалдар жинап беріп отырды. БКП (б) Қазақ өлкелік комитеті негізгі бақылаушыға айналды. Мекемелер деректері саяси репрессияның жасалу жолындағы жұмыстарды анықтап береді.

Ғылыми зерттеу барысында тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау сияқты әдіснама жиынтығы мен жинақтау, объективтілік, ғылыми таным ұстанымдары басшылыққа алынды. Мақалада нақты тарихи қажеттілік, тарихи тағылым, тарихи зерде негізінде қоғамдық-саяси мәселелер бойынша жаңа көзқарастар, ғылыми ойлар ескеріліп отырды.

Талқылау. Алаш тарихын зерттеу мәселесі еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуімен байланысты. Алаштанудың негізін салып берген және тарихнамасының бастауында тұрған Алаш қайраткерлерінің өздері болатын. Қазақ тарихын қалыптастыруға үлес қосқан ұлы тұлғалардың басым бөлігі терең зерттеулерді қажет етеді. Әсіресе, біздің мақалаға арқау болған Алаш арыстарының бірегейлері Солтүстік Қазақстан өңірінде қызмет еткен. Сол тұлғалардың қызметін, мұрасын зерттеу бүгінгі күннің өзекті мәселесі. XX ғасыр басындағы тарихи оқиғалар желісінде дүниеге келген Алаш қозғалысы қазақ халқының тәуелсіздігі мүддесіне қажет болды. Ол саяси ұйым ретінде қалыптасып, үкімет билігін қолына алуға талпынуы заңды құбылыс еді. Сонымен бірге, Алаш көсемдері елдегі көпұлтты жағдайды сергек сезініп, Қазақстанды мекендеп қалған басқа да ұлт өкілдерінің мүддесіне, құқына нұқсан келтірмеуге барынша ұмтылғаны Алаш партиясының және Алашорда үкіметінің барлық құжаттарынан анық көрініс тапқан. Қазағым өз алдына ел болып, отау тігіп, тәуелсіз өмір сүрсе екен деп қиын-қыстау заманда қазақ зиялылары көптеген игі істер атқарса, Алашорданың құрылуы тәуелсіздікті аңсаған идеялардың көрінісі еді.

Жоғарыда аталған міндет бойынша кеңес өкіметі кезінде зерттеуге тыйым салынған Алаш һәм Алашорда тарихының деректемелік негіздері, ұлттық-демократиялық Алаш партиясының дүниеге келуі, оның бағдарламалық мақсат-міндеттері мен Алаш автономиясының құрылуы, іс-әрекеті туралы ақпараттар жинақталды.

Ғылыми ортада Алаш қозғалысының басталуын тек 1917 жылмен шектемейді. Ол–Ресей империясындағы қазақтың саяси-демократиялық бағдардағы қозғалысының жалпы атауы. Ғалымдардың арасында қозғалыстың кезеңі бойынша түрлі пікір бар. Бірі 1902-1903 жылғы шоқындыруға қарсы қозғалыстан, екіншісі 1905 жылғы Қарқаралы петициясынан, үшіншісі 1917 жылғы ақпан төңкерісінен бастауды ұсынады. Біздіңше, оның тарихи негізі Ресей отаршылдығының қазақ жеріндегі аса асқынған кезеңінен басталады. Мұны кешенді түрде қарау қажет. 1903-1905 жылдардан-ақ ұлттық саяси партия құруды ойлаған және түркі-мұсылман жұртына ортақ «Иттифак вэ таракки» (Бірлік және ілгерілеу) партиясына, ресейлік әлеуметшіл демократиялық партияларға кірген Алаш қайраткерлерінің қызметін де аталған қозғалыстан бөлек қарай алмаймыз. 1917 жылы Алаш партиясының құрылуы мен Алаш Орданың жариялануы бұл қозғалысты рәсімдеді. Дей келе, бұл қозғалыс 1905 жылдан бастап 1920 жылдың наурызына дейін жалғасқан тарихи құбылыс. Ол жөнінде Алаш мәселесімен айналысқан бірқатар белгілі ғалымдардың зерттеулерінде Нұрпейісов К. («Алаш һәм Алашорда»), Аманжолова Д. («Казахский автономизм и Россия», «Партия Алаш: история и историография»), Қойгелдиев М. («Алаш қозғалысы») қарастырылған.

Осы еңбектерді және зерттеу барысында жинақталған материалдарды мен архив қорларынан алынған тың деректерді негізге ала отырып, Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысын сол кезеңде елді жайлаған саяси науқанмен байланысты мынадай кезеңдерге бөлуге болады деген қорытынды жасауға болады:

1 кезең, 1905-1912 жылдар аралығы, Алаш қайраткерлерінің тарихи, саяси сахнаға шығу кезеңі. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Ресейдегі және Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай, отаршылдық езгі, әлемде ұлт-азаттық қозғалыстың жандануы, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы Қазақ зиялыларының саяси күрес жолына түсуіне ықпал етті. I, II Думаға қазақ қайраткерлерінің сайлануы (Ақмола облысынан Ш. Қосшығұлұлы), Әлихан Бөкейханов Петропавлда саяси күрес жолына түскен, Алаш партиясының негізін қалаған, Міржақып Дулатов Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ» өлең кітабы 1909 жылы Уфа қаласында жарық көріп, Петропавл қаласына әкелініп, сол жерде сақталған. Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов сынды зиялы қауым өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

2 кезең, 1913-1916 жылдары ұлттық ұйысу кезеңі, «Алашорда» кезеңін дайындады. Ұлт-азаттық күрестің саяси бағытының күшеюі, алаштық «Қазақ» газеті, «Айқап» журналы

арқылы қазақ баспасөзінің дүниеге келуімен, 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс ұлттың ұйысуына жетеледі.

3 кезең, 1917-1920 жылдар аралығы Алашорда кезеңі, «Алаш» партиясының құрылуымен, I (1917 ж. 21-26 шілде, Орынбор қ.), II (1917 ж. 5-12 желтоқсан, Орынбор қ., 14 мәселе қаралған, Қаулысы 1917 ж. 13 шілдеде «Қазақ» газетінде шыққан) Жалпықазақ съездерінің ұйымдастырылуы және оның талаптарының орындалуымен байланысты. Бұл туралы мәлімет Мартыненконың «Алаш-Орда». Сборник документов Бұл маңызды жиындарда көтерілген басты мәселе Алашорда Ұлттық мемлекетінің құрылуы еді. Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысының белсенді түрде жүргізілуі Мағжан Жұмабаев Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Мұхтар Саматов, Көшке Кемеңгеров, Ережеп Итбаев, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтар т.б. сияқты бір топ қызылжарлық қазақ зиялы қауым өкілдерінің қызметімен байланысты. 1914 жылдан бастап «Бірлік» мәдени ағарту одағы, 1917 жылы «Алаш Орданың» облыстық бөлімшесі, 1918 ж. құрылған «Жас азамат» жастар ұйымы құрылды. Мағжан Жұмабаев, Көшке Кемеңгеров сынды алашшылдардың әдеби үнінің дүмпу кезеңі болды. Мағжан Жұмабаев құрған «Алқа» ұйымы мен «Табалдырық» бағдарламасы 1925 жылдың соңғы айларында жазылып, Мәскеудегі студенттердің көмегімен көшіріліп, жан-жаққа таратылғандығы анықталды. Тергеу тігіндісінде оның фотонегативі ғана сақталған. Бұл маңызды құжатты тану арқылы, ұлттық идеологияның өшпес нысаны іспеттес деген қорытынды жасалды.

4 кезең, 1920-1937 жылдар аралығында Алаш қайраткерлеріне белсендігі төмендеп, Кеңес өкіметі тарапынан оларға қысым жасалып, қарсы қуғын-сүргіннің жүргізілу кезеңі. 1928 жылдан бастап Алаш қозғалысына қатысқандарды Кеңес үкіметінің жаппай тұтқынға алып, тергеп, 1930-1932 жж. сот процестерінің шешімдері арқылы іртүрлі мерзімге түрмелерге қамау кезеңі. Оларға қарсы ұлтшыл үгіт-насихат жүргізді, шетелдік ұйымдармен байланыста болды деген жалған айыптар тағылды. 1930 ж. 4 сәуірде ОГПУ алқасының шешімімен Ахмет Байтұрсынов бастаған 40-қа жуық адам, М. Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Елдес Омаров, 1932 ж. Көшке Кемеңгеров, Ахмет Тұнғаншин, Мұхтар Мурзин т.б. әртүрлі мерзімге түрмеге қамалып, концлагерге айдалды. 1937-1938 жж. «үлкен террор» кезінде «халық жауы» деген айыппен ату жазасына кесілді. Ол туралы К. Нұрпейісов, М. Қойгелдиев, Д. Аманжолова, Т. Жұртбай, І. Қозыбаев еңбектерінде де қарастырылған. Мәселен, айыпталушы Мағжан Жұмабаевтың тергеу хаттамасында: «жапондық ұлтшыл ұйымды құруға атсалысты, сол ұйымға жақтастар тартты...», деген айыптаулар кездеседі (ҚР ҰҚКА. 9-қ., 1-т., 304-іс, 5-п.).

Сонымен қатар, бұл кезеңде Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысы түрлі саяси ұйымдардың құрылуымен де байланысты болды. 1922 жылы Қазақстан зерттеу қоғамының Ақмола губерниялық бөлімшесі, 1929 жылы құрылған ЖАТ (жас төңкерісшілер ұйымы), «Жас азамат» ұйымы құрылды. Ұйымының органы ретінде Қызылжар қаласында 1918 жылдың 30 шілдесінен 1919 жылдың 3 ақпанына дейін 22-нөмірі жарық көрген «Жас азамат» газетінің шығарушысы Көшке Кемеңгеров болған.

Алаш қозғалысының өрістеуі барысында Қазақстанның солтүстік өңіріне 1921 жылы Алаш көсемі Әлихан Бөкейхановтың келгені де анықталды. Архив деректерінде: «Петропавлдан 8 шақырым жерде Ысмағұл Туриннің киіз үйінде Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев, Ж. Омартай, Тоқыбаевтардың қатысуымен жиналыс өткізген» (ҚР ҰҚКА. 9-қ., 1-т., 305-іс, 12-п.).

1922 жылдан бастап «Алашордашылар» руханиятқа ерекше көңіл бөліп, көркем әдебиетке, ескі әдебиеттің үлгілері, пьесалар, өлеңдер, әңгімелер, фельетондар т.т. олардың көзқарастарын көпшілікке таратудың таптырмайтын тәсілі болды деген қорытындыға келдік. Зерттеу барысында М. Жұмабаевтың архив қорларында сақталған шығармашылығы зерделенді. 1923 жылы Ташкентте жарық көрген «Мағжан Жұмабаевтың өлеңдер жинағының» бір данасы Колумбия университетінің кітапханасында сақталғаны анықталды. «Батыр Баян», «Орал тауы», «Түркістан», «Алыстағы бауырыма», «Мен жастарға сенемін», «От», «Пайғамбар» туындылары ұлттық сананы оятатын теңдесі жоқ шығармалар. Кеңес үкіметінің өзі М. Жұмабаевтың шығармашылығынан қаймыққан, сондықтан оны идеологиялық жағынан қауіпті деп санаған (ҚР ПА. 21-қ., 1-т., 7875-іс, 15-п.).

Солтүстік Қазақстан өңіріндегі Алаш қозғалысын зерделей келе, XX ғасырдың басында көкірегі ояу Алаш арыстарының бірегейлері Жағжан Жұмабаев, Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, Әбдірахман Байділдин, Таутан Арыстанбеков, Смағұл Сәдуақасов, Абдолла Байтасов, Бірмұхамет Айбасов, Ахмет Баржақсин, Абылай Рамазанов, Баттал Мұстафин, Мұхтар Саматов, ағайынды Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтардың есімдері анықталып, олардың өмірі, қызметі, артынан қалған құнды мұрасы жан-жақты зерттелді.

Зерттеу нәтижелерінің көпшілік қауым, білім алушыларға, зерттеушілерге, ғалымдар үшін маңыздылығы жоғары. Себебі, зерттеу тақырыбы бойынша материалдар тың архив құжаттарынан алынды. Алаш қозғалысының басталуы, дамуы, Алаш Орда үкіметінің жариялануы сияқты тарихи оқиғалар еліміздің солтүстік өңірін айналып өтпеген. Демек, «Алаш арыстары» деген қасиетті тізімді толықтырып, олардың қызметі мен мұрасын зерттеу жалғасын таба береді.

Зерттеу нәтижелері. Соңғы жылдары саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау бойынша жүргізілген қомақты жұмыстар зерттеушілерге бұрын жабық болған архив қорларымен жұмыс істеуге мүмкіндік берді. Соның арқасында жоғарыда көрсетілген кезеңдердегі алдында беймәлім болып келген оқиғалар желісін анқытау үшін архив қорларындағы деректерді жан-жақты зерделеудің барысында XX ғасыр басында еліміздің солтүстік өңіріндегі Алаш қайраткерлерінің тәуелсіздік жолындағы күресін анықтауға мүмкіндік туып отыр.

Неғұрлым Алаш қозғалысына қатысты материалдарды зерделеу тереңдеген сайын Қазақстанның барлық өңірін қамтыған Алаш қазақ елінің, қазақ ұлтының экономикалық, мәдени, рухани-саяси жаңғыруы бағытын ұран етіп ұстап, дамудың жоғары сатысына өрлеп жатқан озық жұрттардан қалып қоймау мақсатында алға басу үшін белсенді күрес жүргізгенін байқаймыз. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасыр басындағы Ресейдегі және Қазақстандағы саяси, әлеуметтік-экономикалық жағдай, отаршылдық езгі, әлемде ұлт-азаттық қозғалыстың жандануы, 1905-1907 жылдардағы бірінші орыс революциясы Қазақ зиялыларының саяси күрес жолына түсуіне ықпал етті.

Алаш қозғалысының алғашқы кезеңі 1905-1912 жылдар аралығы, Алаш қайраткерлерінің тарихи, саяси сахнаға шығуымен байланысты. Бұл кезеңнің ерекшелігі Қазақ даласында Алаш қозғалысы XX ғасырдың басында, патшаға арыз хат жазудан басталды. Бұл хаттардың мәтіні елдің, халықтың саяси, әлеуметтік-экономикалық мәселелері жөнінде айтылды. Ол туралы Алаш көсемі Ә. Бөкейханов тергеу жауабында: «Байтұрсынов екеуміз 1904 жылы 31 желтоқсанда патшаның мұқтаждықтар туралы арыз жазуға рұқсат берген жарлығын пайдаланып, оның атына хат жазып, далаға жібердік. Осындай салмағы 12 фунт болатын петицияның біріне 14 300 қырғыз (қазақ – авт.) қол қойып, оны 1905 жылдың қыркүйегінде «Сын Отечество» журналы басып шығарды. Булыгиннің Мемлекеттік Думаға сайлау туралы заң әзірлеу жөніндегі комиссиясы қырғыздарды Мемлекеттік Думаға сайлау құқығынан айыруды көздеді. Мен Булыгиннің құпия хатын алдым және оны «Сын Отечество» журналында жарияладым. 1905 жылдың жазында мен патшаға жеделхат жазып, оны далаға жібердім, оған қол қойғаннан кейін қырғыздар оны мекен-жайға тапсырды. Олар өз құқықтарын қалпына келтіруді талап етті», – дейді (ҚР ПА 9-қ, 1-т., 308-іс, 10-п.).

Дей келе, Қазақстанды басқаруды реформалау идеясын ұлттық зиялы қауым өкілдері жан-жақты бағдарлама түрінде дайындап, оны барынша енгізуді қажет деп санады. Бұл бағыттағы алғашқы ұсыныс-талапты 1905 жылы наурыздың 30-ында императорлық орыс географиялық қоғамы Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесі мәжілісінде сөйлеген сөзінде адвокаттың көмекшісі Райымжан Марсеков ашық білдірді. Жиналғандар Р. Марсековтың болыстық соттар мен старшиндарды анықтау үшін ауыл тұрғындарының жиналыстарында жүзеге асыратын төте сайлауды енгізу жөніндегі ұсыныс-талабын зейін қоя тыңдады (Нұрпейісов, 1995: 35). Осылайша, ұлт зиялылары Қазақстанның жер-жерлерінде митингтер өткізіп, бостандық пратияларының ортақ принциптер мен идеялар негізінде, ұлтына, жынысына, дініне қарамай тең, жасырын және төте сайлау негізінде, бірлесіп әрекет жасаулары қажет», деген үндеулер тастады. Мұндай науқандардың арты қудалау, абақтыға жабумен де аяқталып жатты. Мәселен, 1907 жылы Ахмет Байтұрсынов мен Жақып Ақпаев, Алаш

қозғалысының белсенді қайраткері, ақын Міржақып Дулатов та түрмеге қамалды. Выборг жиынынан кейін Самарада айдауда жүрген Әлихан Бөкейханов тағы қатаң бақылауға алынды.

Осы кезеңдегі қазақ элитасының араласқан тағы бір саяси бағыты Мемлекеттік Думаға депутат болып сайлану еді. 1905 жылғы 6 тамыздағы Мемлекеттік Дума жөніндегі патша манифесі оған басқа ұлттармен бірге қазақ еліне де депутат сайлау құқын берді. Депутат сайлау науқанына араласқан қазақ саяси элитасы жалпыұлттық мүдде тұрғысынан үгіт-насихат жұмысын жүргізіп, сайлаған өкілдерге аманат тапсыру ісіне мұрындық бола алатын партия құру қажеттігін сезінді.

Зерттеушілер Сұлтанхан Аққұлұлы мен Дихан Қамзабекұлының ізденістері көрсетіп отырғанындай, I Мемлекеттік Думаға депутат болып Ә. Бөкейхановтан басқа қазақ халқының тағы бес өкілі сайланған. Солардың ішінде солтүстік өңірден шыққан Шаймерден Қосшығұловтың есімін ерекше атап кетуге болады. Ол Ақмола облысы қазақтарының атынан сайланған. Бірақ науқан барысында орысша білмейтіні анықталып, сайлау талабына сәйкес келмейді деп, комиссия бекітпей тастаған. Бұл туралы құнды мәліметтерді 1906 жылы Мәскеуде М.Бойовичтің құрастыруымен жарық көрген «Мемлекеттік Думаның мүшелері. Суреттер мен өмірбаяндар» жинағынан көруге болады. Мұнда: «Қосшығұлов Шаймерден – қазақ. Көкшетаудың имамы. Бұхарада білім алған. Қазақтар арасындағы халық сотына үзілді-кесілді қарсы. Шарифаттың жақтаушысы. Мүшелікке сайланғаннан кейін оның орыс тілін білмейтіні анықталып, бұл «Мемлекеттік Думаға сайлау ережелерінің» 55-бабына сәйкес облыстық сайлау комиссиясының сайлау қорытындыларын қабылдамауға себеп болды. Ол Ақмола облысы қазақтарының атынан сайланған», делінген. Бірақ кейін бұл мәселе оң шешімін тауып, Ш. Қосшығұлов Дума отырысына қатысқан (Нұрпейісов, 1995: 41).

1906 жылы сәуірдің 2-ісінде бастаған I Мемлекеттік Дума жұмысын өз мәресіне жеткізбей Николай II патшаның тікелей нұсқауымен ішкі істер министрі П. Столыпин шілденің 9-ында таратып жіберді. Ш. Қосшығұлов 1907 жылғы II Мемлекеттік Думаға да депутат болып сайланды. Бұл саяси жиында да қазақтың мүддесін қорғаған депутаттар Ресей үкіметіне өлкедегі қоныстанушыларды жаппай орналастыруға байланысты жер мәселесінің ушығуы, халықтың ауыр халі туралы шынайы жағдайды жеткізуге тырысты.

Қазақ саяси элитасының қызметі тек Дума мінбесіндегі талаптармен шектелген жоқ. Олардың кейбір өкілдері 1906 жылдың 15-23 қаңтары аралығында Санкт-Петербурда Бүкіл-ресей мұсылмандарының екінші съезіне қатысып, белсенділік танытты. Бұл жиын мұсылман халықтарын бірлестіретін және оның саяси өкілдігіне қатысты маңызды мәселелерді талқылайтын алаң болды. Съезге қатысушылар ішінде Шаймерден Қосшығұл, Сәлімгерей Жантөрин, Мұстафа Оразаев және тағы басқа көрнекті ұлт өкілдері қомақты мәселелерді талқылады. Сондай маңызды шешімдердің бірі – империяның 16 қаласында филиалы бар Ресей мұсылмандары одағын құру еді. Бұл ұйым Ресейдің мұсылман халықтарының мүддесін қорғауға және олардың мемлекеттік істердегі саяси мінберіне айналуға арналған еді.

Патшалы Ресейде болып жатқан саяси оқиғалар мен күрт өзгерістер қоластындағы отарланған елдерге азаттық сәулесін көрсеткендей болды. 1905-1906 жылдары Орал, Семей қалаларында болып өткен қазақ қоғамы өкілдерінің жиналыстары ресейлік кадеттер (конституциялық-демократиялық) партиясының Қазақстандағы бөлімшелерінің өмірге келгендігін мәлім етті. Сөйтіп ұйымдасқан саяси күрес жолына енді ғана түскен қазақ саяси элитасының бұл кезеңдегі саяси-әлеуметтік бағдары, белгілі дәрежеде, ресейлік радикалды буржуазиялық партия кадеттерінің қызметімен ұштасты. Дегенмен, қазақ кадеттерінің өмірде ұстанған мұраттары орыс кадеттерінің бағдарламасымен қабыспайтын еді. Мәселен, қазақ кадеттері қазақ жерін бүтіндей қазақ елінің меншігі жариялайтын заң қабылдауды, ішкі ресейлік губерниялардан Қазақстанға қоныс аударушыға шек коюды, қазақ балалары үшін мектеп, медресе, университеттер ашуды және басқа талаптар қойды. Басқаша айтқанда, қазақ саяси элитасы 1905-1906 жылдары өз қызметінде ұлттық мүддені негізге алған саяси партия құру әрекетін қолға алды, бірақ өмір ондай ұлттық мұраттарды көздеген саяси ұйым құруға қажет алғы шарттардың әлі пісіп жетілмегендігін көрсетті. Сөйтіп ұлттық саяси партия құру ісі кейінгі шегерілді.

Материалдарды саралап қарасақ, Әлихан Бөкейханов Петропавлда саяси күрес жолына түскен, Алаш партиясының негізін қалаған, Міржақып Дулатов Петропавлда тұрып, мұғалім болған. Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов сынды зиялы қауым

өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді. Мәселен, Міржақып Дулатов, Петропавлда тұрып, білім беру саласында қызмет еткен. Бүкіл қазақтың азаттық ұраны болған «Оян, қазақ» өлең кітабы 1909 жылы Қазан қаласындағы «Шарқ» баспасынан шыққан болатын. Бұл туынды сол кездегі жалпы қазақ қоғамына ұнағанымен, патша өкіметі оның идеялық мәнін жат көріп қуғындады. Оның авторы М.Дулатов Қызылжарға келіп бас сауғалап, паналағаны жайлы мәліметтер кездеседі. Қаладағы Мағжан Жұмабаев, Жұмағали Тілеулин сынды зиялы қауым өкілдерімен танысып, кейін бірлесіп патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы белсенді күрес жүргізді.

Ол туралы М. Дулатовтың елдегі ағасы Асқарға жазған хатында: «Қызылжарға келгелі бірталай кісілермен таныстым. Олардың ішінде тез тіл табысып кеткенім Жұмағали Тілеулин деген дәрігер. Ол қаламы төселген жазушы екен. Өнерден де құралақан еместігі екеумізді жақындастыра түсті. Оның үйіне барып тұрамын. Осы қалаға келгелі орысша оқытып жүрген Мағжан Жұмабаев сынды ақыным бар. Оның менен жасы кіші, жазған өлеңдері тамаша, ақындығы күшті өте дарынды жігіт. Екеуміздің өмірге деген көзқарасымызда айырмашылық жоқ десе де болады, сырласып, достасып кеттік», - деген (Мұқанов, 2009: 19).

Ақпан, Қазан төңкерісіне дейін Алаш зиялыларының саяси күресі бірнеше бағытта өрбіді. Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынов және М. Дулатов тұрған ұлттық саяси элита жаңа өрлеу жолына түскен ұлт-азаттық қозғалысқа нысаналы сипат беру мақсатында газет-журнал шығару, азаттыққа үндеген кітаптар бастырып тарату, Мемлекеттік Дума жанындағы мұсылман, түрікшілдік қозғалыстарына атсалысу сияқты саяси күрес әдістерін игере бастайды. Алғашқы болып «Түркістан уәлаятының газеті» (1870-1882), «Дала уәлаятының газеті» (1888-1902) ұлт мүддесін көтерген басылымдар болды.

XX ғасырдың басынан Шаймерден Қосшығұловтың қаржылай қолдауымен, Алаш қайраткері Міржақып Дулатовтың басшылығымен Санкт-Петербурда татардың «Үлфат» газетіне қосымша қазақтың «Серке» (1907) газеті жарық көрді. 1911 жылдан шыға бастаған «Айқап» журналы, 1913 жылдан жарық көріп, жалпыұлттық басылым дәрежесіне көтерілген «Қазақ» газеті, 1917-1918 жылдары жарық көрген «Бірлік туы», «Сарыарқа» газеттері ұлт-азаттық күрес идеологиясының қалыптасуына қызмет етті. Алаш мұраты жолында ортақ іске зор үлесін қосқан «Бірлік» пен «Балапан», оның жалғасы «Жас азамат» ұйымы мен газеті – ұлт тарихындағы ұмытылмайтын ұйымдар мен басылымдар. Мәселен, бірінші саны Қызылжар қаласында жарық көрген «Жас азамат» газеті Алаш қайраткерлері Көшке Кемеңгерұлы мен Біләл Малдыбайұлы редакторлығымен жарық көрді. Оның 1918 жылғы 16 желтоқсандағы басылымы редакция атынан «Екінші Жалпы қазақ сиезінде алты Алаштың баласы түгел бас қосып, қазақ ұлтының келешегі елдігіне негіз құрған тарихи күн – 13 желтоқсан бүтін Алаш ұранды Қазақ өлкесіне құтты болсын», - деген жалынды сөздермен басталды (Тілешов, 2017: 45).

Сонымен қатар, зерттеушілердің назарынан Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі басылымдар да тыс қалған жоқ. Атап айтсақ, Қазақ өлкесінің солтүстік облыстарындағы жаппай ашаршылық туралы шетелдік мұрағаттардан табылған табыстардың жемісі, Орынбор әлеуметтік-саяси тарих мұрағатының қорынан 1921 жылы Петропавлда шыққан газеттің нөмірлері табылды. Осыдан тура бір ғасыр бұрын, 1921 жылы Петропавлда Ресей телеграф агенттігінің Ақмола облыстық бөлімшесінің органы «Ақмол - РОСТ қабырға газеті» жарық көрді. Онда сол кезде кеңес мекемелерінде қызмет еткен көптеген Алаш қайраткерлерінің (Әйтиев, Әуезов, Сәдуақасов және т.б.) қолтаңбасы қалған ақпараттар басылған. Ақмола губерниясының орталығы Петропавлда 1921 жылдың күзінен бастап көлемі бойынша 1500 данадан тұратын шағын газет Транссбір тас жолындағы оқырмандардың назарын аударған. Қазір басылымның жекелеген даналарын Томск, Омбы, Новосибирск, Красноярск және басқа да қалалардың архив қорларынан табуға болады. Редакция Петропавл қаласы мекен-жайында орналасқан. Ленин көшесі. Баспасөз үйі. «Ақмол – ӨСУ қабырға газеті» Қазақстан тарихы бойынша оқулықтар мен зерттеулерде айтылмайды, ал ондағы ақпарат тұтастай алғанда жаппай аштыққа қарсы күрес мәселесіне арналды (Муқанова, 2023: 65).

Алаш қайраткерлерінің тағдырында Омбы қаласының орны айрықша. Қазақ жастарының басын біріктірген «Бірлік» және «Жас азамат» ұйымдары осы қалада құрылып, бірқатар зиялы қауымның өмірі мен қызметіне айтарлықтай әсер етті. Жастары жиырмаға толар-толмас қазақтың өрімдей қыз-жігіттерінің «Бірлік» ұйымын құрғандағы мақсаты жайында

С.Сәдуақасұлы былай деп жазды: «Бірліктің мақсаты оның бағдарламасында айтылған. «Қазақ халқын мәдени һәм әдеби жағынан ілгері қатардағы жұрттарға қосу, ұлтшылық сезімін туғызу, һәм ұлттықты сақтау. Бұл айтылған мақсаттарға жету үшін жастар арасында ұлтты сүйеу сезімін сіңіре беру». Демек, көзі ашық, көкірегі ояу қазақ жастары халықтың бай ауыз әдебиетін жинап, оны басылым етіп шығару, театрға қажетті кітаптарды, газет-журналды, мектепке оқу құралдарын құрастыруды мақсат еткен. Ол туралы 1924 жылы С.Сәдуақасов Жұмабаев Мағжан да қатысқан «Бірлік» үйірмесінің саяси мәніне қатысты былай деп жазды: «Ақпан революциясы мені мектеп орындығында тапты. Революцияға оқушылардың ешқайсысы да, мен де мүлдем дайын емеспін деп атап өту қажет деп санаймын. Самодержавие кезіндегі біздің саяси жұмысымыз «Бірлік» қазақ жастарының заңсыз үйірмесін ұйымдастыру болды. «Бірліктің» мақсаты оның жарғысында айтылғандай, қазақ арасында мәдениет пен ағартуды тарату, сондай-ақ қазақ әйелін босату болды» (ҚР ПА, 20-к., 1-т., 07875-іс, 223-п.). «Бірлікке» мүше болған Шәймерден Әлжанұлы, Мағжан Жұмабаев, Нығмет Нұрмақұлы, Сәкен Сейіфуллин, Бекмұхамед Серкебайұлы, Дінше Әділұлы, Ғаббас Тоғжанұлы, Қошмұхамед Кемеңгерұлы, Смағұл Сәдуақасұлы, Әбдірахман Байділдин, Мұратбек Сейітов, Бірмұхамед Айбасұлы, Мұхтар Саматұлы, Ахмет Абдрахманұлы, Рахымбек Толысбайұлы, Ахмет Баржақсаұлы, Гуля Досымбекқызы есімді қазақ жастары Омбының оқу орындарында білім алған.

1916 жылы 25 маусымда Ресей патшасы Николай II-нің қазақтарды дала жұмыстарына реквизициялау туралы Жарлығы жарияланды. Алаш қайраткерлері бұл жарлыққа қарсы болғанымен, халықтың мүддесі үшін халықты бағынуға шақырды. Себебі ол кезде қарапайым қазақ қорғаусыз болған, жазалау әскері бірден қырып тастайтын еді. Дәл осы кезеңде Қазақстанның түкпір-түкпірінен Орынборға қарапайым халық өкілдері келіп, зиялы қауымнан кеңес сұраған. Алаш қайраткерлерінің кеңесіқарсылық көрсетпеу, мүмкіндігінше әртүрлі сылтаумен реквизицияны кейінге қалдыруды жеткізді. М. Дулатовтың есетлігінен: «Халық шыдамады, қазақтардың арасында көтеріліс басталды, мен жеке өзім Ақтөбеге Жарғыға қарсылық көрсетпеу үшін түсіндіру мақсатында құпия түрде бардым. Мен халық арасында бірнеше жиналысын өткіздім», - деген мәліметтер кездеседі (ҚР ПА 9-к., 1-т., 308-іс, 23-п.).

Николай патшаның Жарлығы мүлтіксіз жүзеге асырылып, қазақтың 19 бен 53 жас аралығындағы ер азаматтары тыл жұмысына алынды. Олар ең төменгі әлеуметтік топ өкілдерінен алынып, орыс тілін мүлдем білмеген, темір жол дегенді өмірлерінде ешқашан көрмеген, оларды құрал-жабдықтарсыз және киімсіз эшелондармен майданға алып кеткен. Осы тұста Алаш қайраткерлері оларға көмектесу жолдарын қарастырып, өз ойларын «Қазақ» газетінде жариялады. Жалпы бұл басылым арқылы Алаш арыстары сол кездегі көкейтесті мәселелерді көтеріп, өз шығармаларын қоғамға жеткізудің арқасында халықтың саяси сана-сезімін оятуға ықпал етті.

1917 жылғы Ақпан төңкерісінен кейін Ресейде орнаған Уақытша үкіметтің тұсында Қазақ еліндегі жағдай күрт өзгерді. Төңкерістен кейінгі елдің болашағына алаңдаған ұлт зиялылары уездік жиындар және облыстық сиездер өткізе бастады. Бұл басқосуларда, алдағы бағыт-бағдарымыз қалай болады, кімнің жолын ұстаймыз, дербес автономия жариялаймыз ба деген маңызды сұрақтар қойылды. Сол кездері Ақмола, Торғай, Семей, Орал, Мырдария, Жетісу облыстарында облыстық қазақ сиездері ұйымдастырылып, күн тәртібінде Қазақ елінің болашағы туралы мәселелер қарастырылды. Ақмола облыстық Бірінші қазақ сиезі 1917 жылдың 25 сәуірі күні Омбы қаласында өтіп, оған Омбы, Қызылжар, Көкшетау, Атбасар, Ақмоладан өкілдер жиналған. Жиынға Ерейментаудан белгілі болыс, ақын О. Нұралыұлы, Торғай облысынан М. Дулатов қатысып, төрағалығына А. Тұрлыбаевты, хатшылыққа А. Сейітұлын, М. Саматұлын, Е. Тоқпайұлын сайлады. Сиездің өтілу барысы, кімнің сөз алғаны туралы «Бірмұхамед Айбасұлының Қазақ» газетінде жариялаған мақаласында мынадай мәліметтер келтірілген: «Құттықтай келгендерге сиез атынан Айдархан Тұрлыбаев тәңір жарылқасын айтып, бостандық, теңдік туы мәңгілік жиылмасын, әрқашан ұйымшылық болсын, Ресейдегі тап-тап халықардың араларында алалық болмасын деп шын сиезге жиылған қазақ тілегі, көңілі осы екенін айтты», - деген дерек келтіріледі. Сиез шешімі бойынша Ақмола облыстық қазақ комитеті құрылды. Құрамына белсенді қазақ азаматтары кірген комитет Бірінші Жалпықазақ сиезін ұйымдастыру және Ақмола облысында Алаш партиясының жергілікті ұйымдарын құру секілді маңызды мәселелерді қарастырды.

Мәселен, Алаш қайраткері, біртуар ақын Мағжан Жұмабаев Ақмола облысы Қырғыз облыстық комитетінің құрамына кірген. Сол жылдың сәуірінде осы комитеттің шешімімен Орынбор қаласында өткен І Торғай облыстық қазақ сиезіне іссапарға жіберілген. Сиезге Ақмола, Семей, Сырдария, Бөкей ордасынан 300-ден астам өкілі және Қазан мұсылмандар комитетінен Наджиб Халфин, Уфа комитетінен Абдрахман Фахретдинов, Орынбор мұсылмандар бюросынан Соловьев және А. Хусаинов, Ақтөбе мұсылмандарынан имма Абдулганиев және С. Алюков қатысқан. М. Жұмабаевтың жазбаларында ол туралы мынадай мәліметтер сақталған: «Съезд «Қазақ» газетінің редакторы Ахмет Байтұрсыновтың сөзімен ашылды, ол жиналысты құптап, қазіргі уақытта бірігу, жаңа үкіметті қолдау, жаңа құрылым мен бостандықтарды нығайту мақсатында жергілікті жерлерде тәртіп пен тыныштықты сақтау қажеттігін атап өтті. Бөкейханов кадеттер партиясының мүшесі ретінде бүкіл қазақ ісін кадеттер бағдарламасы бойынша бағыттауға тырысты» (ҚР ҰҚКА, 9-қ., 1-т., 306-іс, 35-п.).

Сиезд қаулысы болашақ Алаш-Орда бағдарламасының негізгі қағидаттарының айдауылы болып табылды және Орынбор, Орал және басқаларға да қатысты болды. Жалпы алғанда, 1917 жылғы қазақ съездерін Алаш-Орда қозғалысының шарықтау кезеңдері ретінде қарастыру қажет.

Бір сөзбен айтқанда, бұл сиездер өз шешімдері уақытша буржуазиялық үкімет жариялаған бағдарламасымен қабысып жатты. Жиындарда Қазақстан Президентпен басқарылатын, Құрылтай жиналысы жоғары алқалы органы болатын демократиялық, парламенттік республика болуы керек деген қағидатты ұстанды (Мартыненко, 1929: 39).

Бұл сиездердің заңды жалғасы болған 1917 жылдың 21-26 шілде аралығында Орынбор қаласында өткен Бірінші жалпықазақ сиезі. Оған Ақмола, Семей, Торғай, Жетісу, Ферғана облыстарынан және Бөкей қазақтарынан делегаттар қатысты. Бұл съездің тарихи маңызын түсіну үшін оған қазіргі Қазақстан аймағына кіретін барлық жерлерден өкілдер қатысқанын байқауға болады. Съезд төрағасы – Халел Досмұхамедов, орынбасарлары – Ахмет Байтұрсынов пен Әлмұхамед Көтібаров, хатшылары – Міржақып Дулатов пен Асылбек Сейітов. Қаралған мәселелердің ішінде ең негізгісі Ресей мемлекеттілігі және оның құрамындағы Қазақстанның тағдыры болатын. Сол уақытта «Қазақ» газетінде сиезді өткізу жайында М. Дулатовтың «Қазақ сиезі» атты мақаласы жарияланды. Онда: «Өзгеріс болғаннан бері әр облыс жиналып, сиез құрып, мұң-мұқтажын кеңесті. Әр облыс өзара кеңесіп, бір қаулыға келгеннен кейін, бүкіл қазақтың тілегін қорытып, «алаштап» атқа мініп, ертең ашылғалы тұрған Учредительное собранию тобымызды жазбай бару үшін Жалпықазақ сиезі қажет болды. Сол тілеген Жалпықазақ сиезі 21-26 июльде өтті», – деп жазды (Ibrayeva, Temirkhanova, 2021).

Сиездің күн тәртібінде қаралған он төрт мәселенің бәрі маңызды болды. Соның ішінде мемлекет қалпы, жер, әскер мәселелері қалыптасқан саяси жағдайға байланысты жылдам шешімін табуы қажет еді. Бұл орайда А. Байтұрсынов пен М. Дулатов «автономиялы тәуелсіз қазақ мемлекетін құру» идеясын ұсынды, ал, Ә. Бөкейханов «демократиялық, федеративтік және парламенттік Ресей республикасының құрамындағы» қазақтың ұлттық-территориялық автономиясын болуын қалады. Сиезд басым көпшілікпен Ә. Бөкейхановтың ұсынысын қолдады. «Қазақ» газетінің 1917 жылғы 31-шілдедегі санында жарияланған съезд қаулысы «қазақ облыстары ұлт жігіне қарай областық автономия алуға тиіс», – деп редакцияда берілген (Тайшыбай, 2011: 5). Дей келе, сол бірінші съезде Құрылтайға депутаттыққа кандидат болып қазақ атынан ұсынылғандар тізіміндегі қызылжарлықтар: Айдархан Тұрлыбаев, Ережеп Итбаев, Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Күсемісов, Хайретдин Болғанбаев, әрине, жеке бөліп көрсетеміз – Мағжан Жұмабаев, «Алаш» партиясының іргесін қалап, шаңырағын көтерушілер екенін байқаймыз. Осы жиында М. Жұмабаев ағарту коллегиясының мүшесі болып сайланды.

Бүкілқазақтық Алаш сиезі, II съезд, «Алаш сиезі» деп аталған екінші жиын 1917 жылғы 5-13 желтоқсан күндері Орынборда өтті. Бұл съездің маңызы қазақ халқын тұтастыққа, бірлікке шақырды. Партия болып, топ болып жіктелуге қарсы, бірлік үндеуін М. Дулатов пен А. Байтұрсынов жазды. Сиез қорытындысы бойынша Уақытша Ұлт кеңесі немесе Алашорда үкіметі жарияланды.

Бұл уақытта большевиктер де қарап жатқан жоқ, халықтың арасында белсенді үгіт-насихат әрекеттерін жүргізудің нәтижесінде 1917 жылдың қазан айында болған төңкерістің нәтижесінде жеңіске жетіп Уақытша үкіметтен билікті тартып алды. Коммунистер билікке

келгеннен кейін Алаш көсемдері аумалы-төкпелі заманда елдің болашағын ойлап, кімдерін бірігу жағын қарастырды. Нәтижесінде Орал, Орынбор және Сібір казактарымен уағдаластыққа қол жеткізілді. Бірінші кезеңде казактар құрылып жатқан Алаш Орда милиция жасақтары үшін нұсқаушылар болды. Алаш Орда үкіметі өз автономиясын бар күшімен қорғауға тырысты. Олар автономия, ұлттық үкімет, ұлттық милиция және армияның ыдырайтын империядан тәуелсіздік алу жолындағы алғашқы қадам екенін түсінді (Қойгелдиев, 2021: 9).

Дербес Қарулы Күштерді қалыптастыру міндеттерінің маңыздылығына және автономияны басқарудың жеделдігіне байланысты 1918 жылғы 11 маусымда Алаш Орда үкіметінің қаулысымен әскери министрлік функциялары бар және Алаш Орданың облыстық және уездік бөлімдері жанынан облыстық және уездік әскери кеңестер ашу құқығы бар үш адамнан тұратын Әскери кеңес құрылды.

Әскери кеңеске «большевиктермен күресу үшін жігіттерді шақыру» міндеті жүктелді. Төраға болып Ә. Бөкейханов, мүшелері болып М. Тынышпаев және Х. Ғаббасов сайланды. 12 маусымдағы қаулымен жергілікті жерлерде «ең азы үш, ең көбі бес мүшеден» тұратын кең өкілеттіктері бар Алаш Орданың облыстық және уездік уақытша кеңестері қалыптастырылуда. 16 маусымда Алаш Орданың барлық аймақтық бөлімшелеріне Төраға Ә. Бөкейхановтың қолы қойылып, кіммен байланыс орнатылғаны туралы отыз адамнан тұратын атты милицияға шақыру туралы тиісті бұйрық жіберілді.

Осы тұста көпшілік біле бермейтін бір мәселе, Чехословак тұтқындары көтеріліс жасап, 1918 жылы 31 мамырда Поволжьеде, Сібірде және Қазақстанның солтүстігінде, соның ішінде Қызылжарда кеңес үкіметін құлатқан. Осы кезде биліксіз қалған аймақта қазақ зиялылары Алаш туын қайта көтеруге әрекеттенді. Кеңестік тарихта «Алашордашылар Колчак үкіметімен ауыз жаласты» деген жала жабылып келді, бірақ оның астары басқа еді. Ә. Бөкейханов бастаған Алаш қайраткерлері Бүкіл Ресейдің бас қолбасшысы лауазымын иеленген адмирал Колчакқа барып, Қазақ автономиясын құруға өтініш білдірген. Ал, Колчак: «Ресей бөлінбейді, біртұтас болады» - деп, Алашорда үкіметінің заңды әрекет етуіне тиым салған (Сары-Арқа, 1918: 5).

Бұл жағдайлар және Ресейдегі төңкерістерден кейін Қазақ жеріндегі күделі мәселелер Алаш зиялыларын белсенді әрекет жасап, шешімді қадамдар жасауға итермеледі. Осыған орай, Алашорда үкіметі Қазақстан жерінде Кеңес үкіметі шығарған заңдарды жарамсыз деп танып, өз заңдық ережелерін қабылдағандығы туралы келесі деректер сақталған: «Кеңес өкіметінің заңнамасына қатысты, 1918 жылғы 11-24 маусым.

ҚАУЛЫ ЕТТІ: Кеңес өкіметі автономды Алаш аумағында шығарған барлық жарлықтар жарамсыз деп танылсын.

Алаш-Орда Төрағасы: Ә. Бөкейханов

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов

Облыста және уездерде Алаш-Орда кеңестерін ұйымдастыру туралы, 1918 жылғы 12-25 маусым.

ҚАУЛЫ ЕТТІ: 1) Алаш-Орда Алаш автономиясының аумағын облыстық және уездік жергілікті кеңестер арқылы басқарады; 2) облыстық және уездік кеңестердің құрамын Алаш-Орда уақытша тағайындайды; 3) облыстық және уездік Кеңестер кемінде үш мүшеден тұрады; 4) бірінші кезекте земство жиналысына Алаш автономиясының облыстық және уездік кеңестерінің барлық азаматтары арасынан жасы 21-ден кем емес және сотқатартылмаған өкілдері қатыса алады; 5) облыстық және уездік кеңестердің сайланбалы мүшелерін Алаш-Орда бекітеді; 6) Алаш-Орданың облыстық кеңестері: 1. Алаш әскерін құру үшін жігіттерді шақырумен, ол үшін шақыру тізімдерін жүргізеді, шақырылатын жігіттердің санын анықтайды, оларды уездер бойынша бөледі, әскерге шақыру тәртібін анықтайды, әскердің қамтамасыз етілуіне қамқорлық жасайды; 2. 1917 жылғы 5-13 желтоқсанда Орынбор қаласында Жалпықазақсиезі қаулысымен белгілеген салықтарды жинау; 3. Алаш Құрылтай жиналысын шақыруға материалдар дайындау; 4. Алаш халқының мәдени-экономикалық дамуына ықпал ету; 5. Мемлекеттік тәртіп пен қоғамдық тыныштықты сақтау.

Төраға А. Бөкейханов,

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов» (Мартынченко, 1992: 46).

XX ғасырдың басындағы қоғамдық-саяси өмірдегі өзіндік саяси орны бар мәселенің бірі земстволық басқару. Қазақ саяси элитасының тынымсыз еңбектерінің арқасында халықтың өзін-өзі басқару органы Земстволар аз өмір сүргеніне қарамастан тарихтан айтарлықтай өз

орынын қалдырды. Ә. Бөкейханов земствоның не екендігін былайша түсіндірді: «Земство жұрт өзі сайлап қоятын мәжіліс-мекеме, жұрттың көзі, жан ашыры, қорғаушысы, қамқоры». Ақмола облысына қарасты уездерде де Земство Басқармаларында ұлт зиялылары өздерінің қабілеттерімен көзге түсті. Ақмола облыстық земство басқармасына төрағаның орынбасарлығына Ә. Оразаев, мүшелеріне Ережеп Итбаев, Мұхтар Саматов сайланған. Көкшетау уезінде Земство Басқармасы төрағасының орынбасары қызметін Ә. Жұманов атқарды. Ал, мүшелері Е. Мұқашев, Әбілғазин болса, С. Кашимов Алашорда өкілі ретінде Земство отырысына қатынасып отырған.

Алашорда үкіметінің Земство мекемелерін қайта қалпына келтіруді көздеген шешімді қадамдары мына бір құжатта көрініс тапқан.

«Алаш-Орда үкіметінің земство туралы 1918 жылғы 24 маусымдағы қаулысы.

Қаулы етті: Алаш автономиясының аумағында 1917 жылғы 17 маусымда Уақытша Үкіметтің заңы бойынша енгізілген және Кеңес өкіметі таратқан земство мекемелерін қалпына келтіру. Земство мекемелері әлі енгізілмеген жерде оларды 1917 жылғы 17 маусымдағы сол заңға сәйкес дереу енгізіңіз. Болыстық земство енгізілгенге дейін Ақпан төңкерісінен кейін халық құрған болыстық, ауылдық және ауылдық комитеттер болыстарда заңды билік деп танылсын.

Төраға А. Бөкейханов,

Мүшелері: М. Тынышбаев, Х. Ғаббасов» (Козыбаев, 1994: 15).

Осы қаулының қабылдануымен жұмысына қайта кіріскен Қызылжар уездік Земство Басқармасының құрамында С. Көсемісов, Ғ. Қуанышев, Ж. Тілеулин, М. Жұмабаев қызметтерін атқарған. Қызылжарда Земство жүйесін енгізуде белсенді қызмет көрсеткен Жұмағали Тілеулин еді. Қазан төңкерісіне дейін сайлау науқаны кезінде Земство мекемелерін енгізу жөнінде инструктор және Кеңес билігі құлағаннан кейін Земство Басқармасында мүше әрі дәрігерлік-санитарлық бөлімінің бастығының қызметін атқарды. Ал, Ақмола уездік уақытша Земство Басқармасының мүшелері болып Б.О. Сүйіндіков, Т.Б. Нұралин, М.А. Құдаймендин қазақ жұртының атынан сайланған. Уездік Земство жиналысының гласныйларының саны барлығы 59 адам болса, оның 31-ін қазақ өкілдері құрады. Азамат соғысы жағдайында земстволық мекемелер бірде жабылып, қайта ашылып 1919 жылдың соңына дейін өз жұмыстарын тоқтатпады.

Алаш қайраткерлері II Жалпықазақ сиезінің қаулысын орындауды жалғастырды. Соның бірі бүкіл облыстарда ұлттық милиция құру мәселесі. Алаш қайраткерлері осынау шытырман оқиғалардың арасында Алашорда үкіметін нығайту, қарулы милиция құру мәселелерімен айналыса бастады. Алғашқы ұлттық әскер 1918 жылдың жазында Халел Досмұхамедовтың ұйымдастыруымен Батыс Қазақстанда құрылды. Қызылжарда әскер құру мәселесі бойынша Алаш қайраткерлерінің қатысуымен үлкен жиналысын өткізудің тарихи орны 1918 жылы шілде айында анықталды. Бұл маңызды тарихи оқиға Әлти қажының қонысында Аққусақ болысында, (қазіргі СҚО Жамбыл ауданында) сол кезде оның ұлы Сәдуақас болыс болған жерде өтті.

Мұнда Алаш Орда басшылары Ақмола облысының Петропавл және Көкшетау уездерінің 22 болысының өкілдері қатысқан ауқымды жиналыс ұйымдастырды. Жиналыстың күн тәртібіне Алаш милициясын құру, оның қатарына қазақ жігіттерін тарту туралы мәселе қойылды. Жиналыс жұмысына Алаш Орда Орталық Комитетінің мүшелері Міржақып Дулатов, Омбы облыстық Алаш Орда комитетінен Ережеп Итбаев, Айдархан Тұрлыбаев, Қазі Торсанов, Петропавл уездік комитетінен Жұмағали Тілеулин, Салмақбай Құсемісов, Көкшетау уезінен Еркосай Мұқышев және т. б. қатысты (Мұқанов, 1953: 68).

Бұл тарихи оқиға туралы «Үш Жүз» партиясының Орталық комитетінің отырысының резолюциясында мынадай мәліметтер бар: «Облыстық Қазақ Комитетінің мүшелері: Асылбек Сейітов, Мұхтар Саматов, Еркосай Мұқашев Петропавл уезіне жігіттерді жинау үшін іссапарға жіберілді, Комитет мүшелері Мағжан Жұмабаев пен Қазі Торсанов қазір Омбыда жасырынып, революциялық демократия мен кеңес үкіметіне қарсы әрекет ету үшін қазақтар арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізуде» (Мәлікова, 2021: 15). Бұл жерде айта кететін бір мәселе, Қазақ жерінде Кеңестік билік орнағаннан кейін «Үш Жүз» партиясы «Алаш» партиясына саяси ұстанымына қарсы құрылған ұйым. Оның негізгі мақсаты халықтың

көңілінен шыққан Алаш идеясын әлсірету, жоққа шығару еді. Бұл бағытта оның аянбай қызмет еткенін құжаттардан байқауға болады.

Қорытынды. Түйіндей келе, ғылыми мақалада Алаш қайраткерлерінің Қазақстанның солтүстік өңіріндегі қызметінің бір белесін көрсетуге әрекет жасалды. Бұдан әрі қарайғы тарихи оқиғалар алдағы мақалада баяндалып, өз мәресіне жетеді. Жоғарыда көрсетілген кезеңдердегі Алаш қайраткерлерінің қызметі, азаттық жолындағы күресі жан-жақты зерделеніп, ғылыми айналымға қосылады.

XX ғасырдың бас кезінде ұлт-азаттық қозғалыс тарихының өзекті мәселерінің бірі – Алаш қозғалысы, сол қозғалыстың жалпыұлттық сипат алуына ықпал еткен қазақ зилы қауымының өкілдері. Алаш партиясының құрылуы, Алашорда үкіметінің құрылуы, мемлекеттік құрылыс, жер мәселесі, әлеуметтік-экономикалық, мәдени, білім беру мәселелері, жалпы ұлттың жарқын болашағы үшін көкейтесті мәселелерді көтеріп, оның шешімін табуға тырысқан тау тұлғалардың еңбегі зор. Алаш қозғалысының тарихи негіздері, саяси мәнінің Отан тарихында алатын орны ерекше.

Алғыс айту. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «XX ғасыр басындағы Солтүстік Қазақстан: Алаш зиялыларының қоғамдық-саяси қызметі және рухани мұрасы» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (тіркеу нөмірі AP14870568).

Әдебиеттер мен деректер тізімі:

Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A. Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology. Heritage Science, 2021. No 9(1). 90 p.

Бочагов А.К. Алаш-Орда. Краткий исторический очерк о национально-буржуазном движении в Казахстане периода 1917-19 гг. Кызыл-Орда, 1927. 158 с.

Козыбаев И.М., Козыбаев М.К. История Казахстана. Хрестоматия. Алматы: Атамұра Қазақстан, 1994. 82с.

Қазақстан Республикасының Ұлттық Қауіпсіздік Комитетінің архиві (ҚР ҰҚКА). 9-қ. 1-т. 304-іс. 5-п.

ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 305-іс. 12-п.

ҚР ҰҚКА. 9-қ. 1-т. 306-іс. 35-п.

Қазақстан Республикасының Президент архиві (ҚР ПА). 9-қ. 1-т., 308-іс, 10-п.

ҚР ПА 9-қ., 1-т., 308-іс, 23-п.

ҚР ПА. 20-қ., 1-т. 7875-іс, 223-п.

ҚР ПА. 21-қ. 1-т. 7875-іс. 15-п.

Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Алматы: Мектеп. 2021, б.129.

Мартыненко Н. Алаш-Орда. Сборник документов. Кызыл-Орда, 1929. 169 с.

Мартыненко Н. «Алаш-Орда». Сборник документов. Алматы: Айқап, 1992. 192 с.

Мәлікова С.З. Жас Азамат (1918-1919 жж.). Ғылыми басылым. Петропавл: Дәуір, 2021. 216.

Муқанова Г.К. Рассекреченные материалы из архивов РК и РФ о деятельности Алаш в Северо-Казахстанской области. Қазақстанның солтүстік өңіріндегі Алаш қозғалысы мұрағат деректерінде. Мұрағаттық құжаттар және материалдар жинағы. Құраст. Ибраева А., Мәлікова С., Тайшыбай З. Алматы: Сана, 2023. 254 б.

Мұқанов С. Өмір мектебі. Алматы: Қаз.мем көркем әдеб. бас., 1953. 2-кітап. 375 б.

Мұқанов Қ. Міржақыптың Қызылжарда болған жылдары туралы // Қызылжар нұры, 23 қаңтар 2009. 37 б.

Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. Алматы: Ататек, 1995. 256 б.

Сары-Арқа газеті. 8 шілде 1918.

Тайшыбай З.С. Ел тарихының ерекше беттері // Түркістан. 15 желтоқсан 2011.

Тілешов Е., Жұмағұлов С., Кемеңгер Қ. Алаш қозғалысы. Анықтамалық. Алматы: ЖК InterBesCompany, 2017. 152 б.

References

- Archive of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan (ANSC RK). F. 9. In. 1. C. 304. L. 5.
 ANSC RK. F. 9. In. 1. C. 305. L. 12.
 ANSC RK. F. 9. In. 1. C. 306. L. 35.
 Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK). F. 9. In. 1. C. 308. L. 10.
 AP RK. F. 9. In. 1. C. 308. L. 23.
 AP RK. F. 20. In. 1. C. 07875. L. 223.
 AP RK. F. 21. In. 1. C. 7875. L. 5.
 Ibrayeva A.G., Temirkhanova A.S., Kartova Z.K., Sadykov T.S., Abuov N.A., Pleshakov A.A. Interdisciplinary approach to studying written nomadic sources in the context of modern historiology. *Heritage Science*, 2021. № 9 (1). 90 p. (in Eng.)
 Bochagov A.K. Alash-Orda. Kratkii istoricheskii ocherk o natsionalno-búrjýaznom dvijeníi v Kazahstane perioda 1917-19 gg. [Alash-Orda. A brief historical essay on the national-bourgeois movement in Kazakhstan in the period 1917-19]. Kzyl-Orda, 1927. 158 s. (in Rus)
 Kozybayev I.M., Kozybayev M.K. Istoria Kazahstana. Hrestomatia. [History of Kazakhstan. Chrestomat] Almaty: Atamura Qazaqstan, 1994. 82s. (in Rus)
 Qoigeldiev M. Alash qozǵalysy. Almaty: Mektep. 2021, b.129. (in Kaz)
 Martynenko N. Alash-Orda. Sbornik dokýmentov. [Alash-Orda. Collection of documents. Kzyl-Orda, 1929. 169 s. (in Rus)
 Martynenko N. Alash-Orda. Sbornik dokumentov. [Alash-Orda. Collection of documents]. Almaty: Aıqap, 1992. 192 s. (in Rus)
 Malikova S.Z. Jas Azamat (1918-1919 jj.). Ǵylymı basylym. Petropavl: Dáýir, 2021. 21b. (in Kaz)
 Mukanova G.K. Rassekrechennye materialy iz arhivov RK ı RF o deiatelnosti Alash v Severo-Kazahstanskoı oblasti. [Declassified materials from the archives of the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation about the activities of Alash in the North Kazakhstan region]. Qazaqstannyń soltıstik óńirindegi Alash qozǵalysy muraǵat derekterinde. Muraǵattyq qujattar jáne materialdar jınaǵy. Qurast. Ibraeva A., Málíkova S., Taishybaı Z. Almaty: Sana, 2023. 254 b. (in Rus)
 Muqanov S. Ómir mektebi [School of life]. Almaty: Qaz. mem kórkem ádeb. bas, 1953. 2-kitap. 375 b. (in Kaz)
 Muqanov Q. Mirjaqyptyń Qyzyljarda bolǵan jyldary týraly [About Mirzhakip's years in Kyzylzhar] // Qyzyljar nury, 23 qańtar 2009. 37 b. (in Kaz)
 Nurpeiisov K. Alash hám Alashorda [Alash and Alashorda]. Almaty: Atatek, 1995. 256 b. (in Kaz)
 Sary-Arqa gazeti. [Sary-Arka newspaper]. 8 shilde 1918. (in Kaz)
 Taishybaı Z.S. El tarihyńyń erekshe betteri [Special pages of the country's history] // Túrkitan. 15 jeltoqsan 2011. (in Kaz)
 Tileshev E., Jumaǵulov S., Kemeńger Q. Alash qozǵalysy. Anyqtamalyq. [Alash movement. Reference]. Almaty: JK InterBesCompany, 2017. 152 b. (in Kaz)